

**«ҚОНДЫБАЙ Серікбол мұралары:
әлемдік мифологияның дамуына
жаңаша көзқарас»**

**ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҒЫЛЫМИ-ТЕОРИЯЛЫҚ
КОНФЕРЕНЦИЯ МАТЕРИАЛДАРЫ**
(Ғалым, мифолог ҚОНДЫБАЙ Серікболдың
50 жылдығына орай)
АҚТАУ, 6-8 маусым 2018 ж.

**МАТЕРИАЛЫ МЕЖДУНАРОДНОЙ НАУЧНО-
ТЕОРЕТИЧЕСКОЙ КОНФЕРЕНЦИИ**
**«Наследия ҚОНДЫБАЙ Серикбола:
новые взгляды
на развитие мировой мифологии»**
(К 50 летию
ученого, мифолога ҚОНДЫБАЙ Серикбола)
АКТАУ, 6-8 июня 2018 г.

МАҢҒЫСТАУ ОБЛЫСЫНЫҢ ӘКІМДІГІ
МАҢҒЫСТАУ ОБЛЫСТЫҚ МӘДЕНИЕТ БАСҚАРМАСЫ

«ҚОНДЫБАЙ Серікбол мұралары:
әлемдік мифологияның дамуына жаңаша көзқарас»
ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҒЫЛЫМИ-ТЕОРИЯЛЫҚ
КОНФЕРЕНЦИЯ МАТЕРИАЛДАРЫ
(мифолог ғалым, ҚОНДЫБАЙ Серікболдың
50 жылдығына орай)
АҚТАУ, 6-8 маусым 2018 ж.

МАТЕРИАЛЫ МЕЖДУНАРОДНОЙ НАУЧНО-
ТЕОРЕТИЧЕСКОЙ КОНФЕРЕНЦИИ
«Наследия ҚОНДЫБАЙ Серікбола: новые взгляды
на развитие мировой мифологии»
(К 50 летию ученого мифолога ҚОНДЫБАЙ Серікбола)
АКТАУ, 6-8 июня 2018 г.

- Замалиева Л.Ф.** Мифопоэтический образ шурале в татарском фольклоре и литературе .....
- ЗАРЫПХАН Қ.** Арғы ана қонысы .....
- ЗАРЫПХАН Қ.** Жер ұйығы Жеменей .....
- Илиуф Х.-М. Ш.,** Дельбегетей: три солярных знака ...
- Илиуф Х.-М. Ш.,** Диффузия образов крылатых коней из прототюркской мифологии .....
- KABADAYI O.** Eski türk mitolojisinde gök .....
- Картаева Т.Е.** Серікбол ҚОНДЫБАЙ еңбектеріндегі «құдық» категориясы .....
- Қабылов Ә.Д.** Жадыдағы жыр тылсымы .....
- ҚАТРАН Д.** «Ыдуқ йер-суб»: қазақ дүниетанымындағы су және суға қатысты сенім-нанымы .....
- Қобланов Ж.Т.** Каллимах жырларындағы мифологиялық сюжеттер .....
- Қудратов Э.А.** Астрономия пәнін оқытудың ұлттық принциптері .....
- Момынова Б.Қ.** Қазақ әдеби тілінің тарихы: жаңа пайымдаулар және С.ҚОНДЫБАЙ тұжырымдары.....
- Муканов М. Ф., Досжанов Б.Т., Сулейменов М.Ш.** Художественные образы архетипов моделей тюрского мироздания в искусствовременного казахского гобелена .....
- Мухтарзаде Н.З.** Общие верования тюркских народов в мифологическом мышлении .....
- Наурызбаева З.Ж.** Девушка, пытающаяся вернуть огонь .....
- Нуркабаев М.С., Сембі М.Қ.** К вопросу об истовах происхождения койтасов .....
- Нұрдәулетова Б.И.** «Қырымның қырық батыры» жырлар цикліндегі ұлттық таным С.ҚОНДЫБАЙ зерттеулерінде ...
- Ошақбаева Ж.Б.** Ежелгі қазақ мифологиясының дүниетанымдық негіз .....

Картаева Тәттігүл Ерсайынқызы,
Әл-Фараби ат. ҚазҰУ Археология,
этнология және музеология
кафедрасының профессоры
(Қазақстан, Алматы)

СЕРІКБОЛ ҚОНДЫБАЙ ЕҢБЕКТЕРІНДЕГІ «ҚҰДЫҚ» КАТЕГОРИЯСЫ*

Қазіргі заманғы ғылым мен қоғамда ежелгі мәдениеттер коммуникациясы мен реконструкциясы маңызды орын алады. «Қасиетті» категориясын «Адам», «Жер», «Табиғат», «Тарихи-мәдени мұра», «Рухани мұра», «Дүниетаным» тұрғысынан қарастыруға болады. Қасиеттілік танымы – бұл адамның басқа әлеммен байланысын қалпына келтіретін немесе баса көрсететін барлық нәрсе [1].

Серікбол Қондыбай жазбалары «Сакральды», «Киеліқасиетті» категориялары танымдарына толық жауап бергендей. Соның ішінде «қасиетті құдық» категориясы ерекше назар аудартады. С.Қондыбай: «Рухани орталық» («Төретам») дегеннің өзін түрлі тұрғыдан түсіндіруге болады. Төретам (рухани орталық) – реалды географиялық (топографиялық) нысан немесе координаттар тоғысы («тапжылмас, қозғалмас, жылжымас мүліктер»). Қасиетті, киелі деп есептелген немесе ежелгі арутамдар (святителище) орналасқан алқап, тау, орман, тоғай, өсіп тұрған жеке ағаш немесе топ ағаш, құдық, бұлақ, үңгір, әулиенің бейіті, әулиенің мүрдесі, мешіт немесе кез келген діни ғимарат, ғибадатхана, т.б. жатады. Осылардың барлығы да Ілкі Төрдің жергілікті күлдіктері (эманациялары) болып табылады. Бұларды әдетте «киелі кіндік» (сакральный центр), «энергетикалық кіндік» (энергетический центр) деп те атай береді, – деп *сакральды нысандарды* деп тауып көрсеткен [2, 1-кітап, 57-59 бб.]. С.Қондыбай, бастау, бұлақ, тұма, қайнар, көз, дария және құдықты *Төретамдық* немесе *ежелгі Арутамдық нақты топографиялық символдар* түрінде таныған [2, 4-кітап, 449 б.]. *Төретам, Арутам* танымдарын қазіргі қазақстандық сакральтану ғылымында жаңа термин ретінде тануымызға болады.

С.Қондыбай құдық суын «құдық көзі» деп қарастырған. Шын мәнінде де құдық қазғанда жер асты суы су көзінен шығады. Терең құдық қазушылар су көзін тапқан соң, оны шүберекпен тығындап қойған, үгі деп аталатын ойық жасап алған соң тығынды алып тастаған. Сол кезде су біртіндеп үгіні толтырған. Құдықты қазумен бірге жергілікті материалға орай таспен, дүзгенмен, еменмен, шегендеп отырған, су көзіне жеткенде су өтетін көз қалдырып отырған. Сондай-ақ, құдық шегендеуге қатты күйдірілген қышты да қолданған. Осыған орай *қышқұдық* деген атау кездеседі. Құдық қазуды игерген адам, шегендеуге де ұста болған (АЭМ).

---

* «АР05135126. Қазақстанның аридтік аймақтарында сумен қамтудың дәстүрлі әдістері: этнологиялық және геоархеологиялық тұрғыда қарастыру», іргелі жобасы аясында орындалды.

Жерасты сулары С.Қондыбай танымында «нұрдың нәрі» деген теңеу-ге ие болған [2, 1-кітап, 162-163, 326 бб.]. Қайнар, қайнар көз, көз (бұлақ), тұма, бұлақ, жылға, өзен суларымен қатар «құдық» суы да нұрдан нәр алған. Бұларды «*тірі су*», «*жасарту суы*» деп те тануға болады. Нұрдан нәр алған құдық суы жерасты кіндігінің қасиеттеріне ие болады [2, 1-кітап, 325 б.]. «Тірі су» танымы «сакральтану» ғылымында «тірі жер» танымымен астасып жатыр. *Қасиетті жерлер* шын мәнінде табиғаттың ерекше сыйына ие. Қасиетті жерлерге адамдардың қатысуынсыз жасалған табиғаттың ерекше туындысы су, бұлағы, қайнары бар жерлер, табиғаты ерекше тау, тастар, жерлер де жатады. «Қасиетті жер» танымы «қасиетті/ерекше табиғат», яғни «табиғат ескерткіштерінен» де көрінеді. Тереңнен шығатын «құдық сулары», қасиеттілікпен немесе әулиелік культпен, су культімен астасып жатса, оны «қасиетті/ерекше табиғат ескерткіші» немесе «тірі ескерткіш» ретінде тануға болады.

Жер астында жасырын немесе жер бетінде бедері, іздері сақталған ашық және жерасты құндылықтары; су көздері, жер асты су галереялары; жер беті және жерасты кен ошақтары; жер рельефтерінің ерекше көрінісінің айқындалуы; жаратылыстық, физикалық құбылыстардың жер бетіндегі факторлары – *геологиялық, гидрогеологиялық, геоморфологиялық, геофизикалық* тұрғыдан жауап беретін «*тірі жер*» құндылықтары [4].

Герадот жазбаларында және б.э.д. III мыңжылдықтағы Қытай жазба деректерінде ертеде парсы, скиф және үнділер, шамамен 7-8 мыңжылдық бұрын жерасты суларының көзін табуда, құдық қазғанда жүзім шыбығын қолданғандығы туралы айтылады. Шетел тарихнамасында жер асты су көздері, жасырын қазыналары бар «Ерекше» жерлерді іздеушілердің де, соны тани алатын «ерекше» қасиеті болған. Олар өздерінің іс-тәжірибесінде ағаш шыбықтарын жиі қолданғандығы туралы деректер бар. Шетел ғылымында бұл «лозоходства (*даузинг* – ағылшын тілінен аударғанда ұзын, жіңішке шыбық деген мағына береді) немесе *биолокация* (жер астындағы жасырын нысандарды тану қабілеті)» деп аталады. Батыс Еуропа әдебиеттерінде «даузинг» қабілетін игеру арқылы «қазыналы жерлерді» тану, табу тәжірибесі туралы жазбалар 15 ғасырдан бастап кездеседі. Қазіргі заманғы «*геоманттардың*» далалық зерттеулері ертеден сакральды статусқа ие жерлердің, жол торабтарының түйіскен жерлерінде, жерасты суларының көздері болған жерлерде орналасқанын дәлелдейді.

Қазақ халқының ғасырлардан ғасырларға жалғасқан «халықтық білімдер жүйесінде» жердің қойнауындағы құбылысты тани алатын «қасиетке» ие адамдар әрбір аймақта болған. Ерте заманда тұщы судың қай жерден шығатынын білетін адамдарды халық «*көзді*», «*көзі қарақты*» деп атаған. Судың көзін танудың әдісін меңгергендер атты адамдар шауып өткесін, басына тымақ киіп, жер бауырлап жатып, жерге құлағын тосып тыңдағанда, жер дүңкілдесе, су жерде судың көзі барын білдіретін болған. Бұл әдіс негізінен су тереңнен шығатын Үстірт, Маңғыстауда қолданылған. Тағы бір әдісінде сүйменді лақтырып, соның ұшы қадалған жерді қазады екен. Ал, таяз құдықтарды ақбас шөп, қияқ қамыс, ши, алабұта өскен жерден қазады, бірақ олардың барлығының астында бірдей тұщы су бола бермейді, қайсысының астында

барын «көзді» құдықшылар таныған. Тіпті «көзі қарақтылар» басқа адамдарға көрінбейтін, жер астынан шығып жатқан буды көре алған (АЭМ).

С.Қондыбай өз дүниетанымында «құдық» категориясын қазақ ертегілерінен іздеген. Ол: «Ертегілік фольклорда кездесетін құдықтарды нақты сипатына қарай бірнеше түрге бөлуге болады: Біріншісі – әртүрлі ертегілерде «құдық», «тесік», «қуыс», «шұңқыр», «жердің жарығы» деп түрленіп айтыла беретін «жер тесігі». Бұл – нақты, дербес сипаттамасы жоқ, тек екі дүниенің арасын жалғастырушы өтпек жол, дәліз қызметін атқаратын нысан ғана. Ертегілердің басым көпшілігінде, әдетте, бір қаһарман осы құдық арқылы, беліне арқан байлап алып, басқа дүниеге түседі, сол жақтағы қызды (үш қызды) әлдебір зұлым күштен (ергежейліден, мыстан кемпірден, айдаһардан, т. б.) құтқарып, оларды жер бетіне шығарғанда, ағалары не жолдастары арқанды қиып, қаһарманды жер астында қалдырып кетеді. Екіншісі – құдықты дербес сипатты нысан, мәселен, зындан, қапас ретінде түсіну, мұндай мысалдар да жеткілікті. Мәселен, жаңа туған балаларды құдыққа тастау, батырдың орға түсіп кетуі, зұлымдық иесін құдыққа салып, аузын таспен бастырып тастау, т.б. Үшіншісі – құдықтың әлдебір киелі байлықтың көзі болып есептелуі. Мәселен, ішінде балы бар құдық туралы сюжет екі рет кездеседі. Біреуінде балы бар құдықтың түбінде айдаһарлардың патшасы, сары бас жылан кейпіндегі Шаямардан патша болса, екінші құдықтың ішіне бір қызыл, бір көк арқан түсіп тұрады. Бір ханның су сарқылмайтын құдығы болыпты. Жыл сайын осы құдықтың ішіне бір ту биені тастап отырады екен. Хан баласы құдық ішіне түседі. Құдықтың түбінде бір тас бар екен, оны аударып қараса, ар жағы жап-жарық, кең дүние екен» [2, 1-кітап, 188-190 бб.].

С.Қондыбай қазақ халқының дүниетанымындағы «үштік» қағидасын құдықпен байланысты қазақ ертегілерінде көп кездесетіндігін талдау арқылы, байырғы қазақтардың сандық философиясының мәнін іздестірген. Мысалы: «Қара тастың астында құдық бар. Құдық арқылы жер астына түскенде үш ақ үй бар, ішінде бойы бір тұтам (үш қызбен ойнап отыр. Бір тұтам – ханның баласы, үш қыз – оның қарындастары («Құлатай батыр»)); «Су жоқ құдықтың ішіндегі есікті ашып, алты қызды көреді. Жер мыстанның жаны, аяқ-қолы үш жерде (пеште: бір пеште – жаны, екінші пеште – кеудесі, үшінші пеште – қол-аяғы) тұрады («Аюалпаң»); «Бір ертегіде хан, қаһарманның сұлу әйелін алмақ ниетпен, қаһарманның өзінен құтылмақ болып оны «Барсакемелес» деген жерде, «Шылан дала» құбыладағы бір құдықтан бал әкелуге жұмсайды. Осы құдықтың орта белінен бал, аузында екі түрлі жібек арқан (бірі – қызыл, бірі көк) бар; олардан ұстап құдыққа түссе, үзіліп, балға батырады («Көрген түстің орындалуы»). Мұндағы бал құдық – айдаһардың кеңсірігі»; «Қыздарды құдықтан арқан арқылы шығарғаннан кейін, ағалары арқанды кесіп, Құлатайды құдық ішінде қалдырып кетеді («Құлатай батыр»); «Қыздарды құдықтан шығарған екі алып, Аюалпаңды құдық түбінде қалдырып кетеді («Аюалпаң»)); «Темірбатыр мен Сұбатыр Нанбатырдың арқанын кесіп, шыңырау түбіне тастап кетеді («Нанбатыр»)); «Дәу жіпті кесіп, өрмелеп келе жатқан Аюдәуді шыңырау түбінде қалдырып кетеді («Аюдәу»))» [2, 1 кітап, 106-107 бб.].

«Құдық» көне түркілік тілде «құй» сөзі. Құдық сөзінің көнетүркілік нұсқасын Махмұт Қашқари сөздігінен «құйығ», «құдзұғ», «құзұғ» сөздерімен берген [5, I. 432; III, 228, 230 бб.]. С.Қондыбай құдық сөзінің өзгеру платформасын «құңұқ» > «құйұқ» > «құдұқ» > «құдзұқ» > «құзұқ» деп көрсете отырып, «құңұқ» немесе «құңғұқ» сөзін көне түркі сөзіндегі құдықтың түпнұсқасы, протоплатформасы деп таныған. С.Қондыбайдың танымында құдық – жерасты дүниесі мен жерүсті әлемін жалғастыртушы «кіндік», «тылсым жол» [2, 1-кітап, 327, 334 бб.].

С. Қондыбай «құдық» танымен бірге, құдық қазуды, шөл дала, елді мекенде халықты сумен қамтамасыз етуге қызмет етуді кәсіп еткен адамдардың еңбегін ерекше бағалап жазған. Құдық қазуды кәсіп етіп, жерасты су көзін тани белетін халықтық білімі бар адамды ертеден «құдықшы» деп атаған. Көшпелі және жартылай көшпелі мал шаруашылығындағы еңбек өте ауыр болды. Осыған орай адамдардың тұрмыс жағдайы да оңай емес еді. Көш кезінде мал табынан сақтау үшін, табиғи су көздері жоқ шөл және шөлейіт өңірлерде құдық қазып, оны қалыпты жағдайда ұстау үшін қатардағы көшпелілер мен жартылай көшпелілердің көп күш жігер жұмсауына тура келді. Қаражон, Табын жолы, Адай жолы, Елек жолы, Сәтбай жолы, Тау жолы, Жетіқоңыр жолы сияқты байырғы көш-керуен жолдырының бойындағы құдықтар көшпелілер жолын жалғастыратын ел-елдің арасын байланыстыратын тарихтағы айрықша мәнді белгі ретінде сипатталынады. Әрі құдық үстінен өту көшпелілердің өзен, бұлақ су көздерінен шалғай кеткенде табиғи су көздері жоқ кең далада малды шөлден аман алып қалудың қамы еді.

Тереңдігі бірнеше құлаш болатын шыңырау құдықтарды қазып, шегендеу жігіттің жігіті ғана шыдайтын өте ауыр жұмыс болды. Құдық қаздырған адам құдықшының еңбек ақысын алдын ала келісім бойынша малдай немесе заттай төлейтін. Шыңғыс ханның өзі Қызылқұмда жолаушының шөлін қандыруды кәсіп қылған шалды салықтан босатып, алғыс айтқан көрінеді. Оңтүстік және далалық қуаң өңірлерде қазақтар арасында құдықшылар мен сушылардың беделі жоғары болды.

С. Қондыбай «құдықшының» еңбегінің қиындығын «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» жырындағы Қодардың қызметі арқылы көрсеткен. Қодардың басты «қызметі» – «құдық қазу» және «су тасу». Баян сұлудың әкесі Қарабай оған «жылқыларымды шөлден аман өткізсең, қызым Баянды берем» деп уәде етеді:

... Жас құлыным қырылды тамам, Қодар,
Бір су тауып бере гөр маған, Қодар.
Сен шөлдетпей малымды алып өтсең,
Ақ Баянды беремін саған, Қодар...

Көп жылқыны шөлден аман алып өту үшін, Қодар «әр жерден жүз кісілік құдық қазады», суы жоқ жерге мес пен су тасиды [2, 1-кітап, 369 б.]. Қазақ қоғамында терең құдық қазып, шегендеу жігіттің жігіті ғана шыдайтын өте ауыр жұмыс болғандықтан, оған қолының қарымы бар білекті жігіттер жалданған. Жыр желісі бойынша Қодар шыныменде қара күштің иесі [3, 35 том].

С.Қондыбай «құдықтың», «үңгірдің» аузы/тесігі екеу болады, құдыққа не үңгірге түсу әрекеті «басқа дүниеге, үңгірлік дүниеге бару, үңгірден/шұңқырдан/құдықтан қайтадан кері шығу, осы дүниеге қайта оралу», деп түсіндіре отырып, жер астынан шығу есігін немесе тесігін екінші ауыз, – деп қарастырған [2, 2-кітап, 66, 82 бб.]. Терең құдыққа, терең үңгірге түсу немесе тереңді қазу қаһармандық іс екені анық, «құдықшы» еңбегі мен «ертегілік қаһарманның» іс-әрекетімен бірдей. Бұл әркетер ертегілерде айтылатын «қаһарманның үңгірге кіруі», «қаһарманның бір тесікке түсіп кетуі», «қаһарманның құдық түбіне түсуі», «қаһарманның бір есікке кіруі» сияқты оқиғалардан көрініс табады. Қаратай туралы ертегіде, ол шыңырау түбіне түскенде, тесікті көреді. Тесікке кірсе алдында сәнбейтін шырақ жанып тұрған қария кітап оқып отыр екен, қария Қаратай ұйықтап кеткенде аққу құсқа айналып, Қаратайды қанатына отырғызып, осы дүниеге шығарып салады да, қайта ғайып болады.

Ертегілік дүниетаным бойынша жер асты суы әлемінде «ғажайып» тіршілік бар екен. Жерастындағы тіршілікке «зиянкес күштер» иелік еткенде «жағымды күш иелері» немесе «қаһармандар» жеңіске жетіп отырады. Ертегілік қаһарман Аю алпаң да құдық астына түскенде жерасты ауылына кезігеді. Халыққа су бермей отырған жер астындағы айдаһар екен. Айдаһарды өлтіруге алып самұрық құс көмекке келеді, әрі Аю алпаңды жер бетіне шығарады. Аю алпаңның тағы бір оқиғасында айдаһарды өзі өлтіреді, жерасты халқы айдаһардан құтылғандарына үш күн той жасайды. Құдықтың астында өмір сүретін айдаһарлар «сары бас/сары үйек жылан» кейпінде болған. Ал жер бетіндегі саы үйек мифтік жыландар – жағымды кейіпкер, олар әулиелерді мекендейді. Маңғыстаудағы Шайыр ауылы маңындағы Төлеген әулие басына түнегендердердің арман тілегі орындалар болса, сары үйек жылан түнеген адамның кеудесіне келіп жатады. Маңғыстаулық әулие жаңай Саназардың аруағы – ұзындығы сегіз метрлік, төбесінде көзі бар айдаһар мен кішкене ақ жылан [2, 3-кітап, 359-360 бб.]. Әулие бастарындағы құдықтарда жылан болуы «су культі» мен «жылан культінің» бір-бірімен байланыстылығында.

Ал, Нарбатыр оқиғасында шыңыраудың орта жолында құдық астындағы тесікке құлап түсіп, ес түссіз қалады. Шыңырау түбінде өмір сүріп отырған қарт оташы сынықтарып салып, таңып, емдеп жазады. Нарбатыр басқыш жасап, басқыштар арқылы жер бетіне шығады.

Береке дарыған «ақ үйлер» құдық түбінде де орналасады. Астында тіршілігі бар, құдықтар «қасиетті» саналады. Ертегі желісіндегі: «Құдық түбіндегі тас, тастың ар жағындағы жарық дүниедегі алты қанат ақ отау, онда пері патшасының қызы 40 құрбысымен отыр екен («Қасиетті құдық»); қуысқа арқан байлап түскенде жер астындағы ақ үйге тап болу («Қаратай»); құдық түбіндегі көлдің басындағы үш ақ үй («Құлатай батыр»)), оқиғалары құдықтың астындағы қасиет дарыған тіршіліктен туындайды.

Ертегідегі шыңырау басқыштары, шынайы құдықтардың басқышымен астасып жатады. Шын мәнінде құдықтарды адам аяғын қоя алатын тіреуіштері болады. Күйдірілген қышпен шегенделген құдықтарда арнайы басқыш текпешіктер қаланып отырған. Текпішекті қыш құдықтар Ақтөбе (Баласағұн), Сауран ортағасырлық қалалары орнынан табылған.

Суы мол құдықты қазақтар «сүтті құдық» деп атаған. «Қасиетті құдық» ертегісінде бір ханның құдығы болғандығы айтылады. «Оның суы қанша мал суарса да таусылмайды екен. Хан бұл құдық қасиетті деп, оған жыл сайын бір ту бие тастап кетіп отырады екен. Өлер алдында баласына осыны тапсырып кетеді». С.Қондыбай осындай «қасиетті құдықтар» қатарына «бал құдықты» жатқызады [2, 1-кітап, 331-333 бб.].

«Күн астындағы Күнікей қыз» ертегісіндегі бір құдықта – алтын су, екіншісінде – күміс су. Қазақ халқы асыл затты, асыл қасиетті әдетте алтын мен күміске теңейді. Құдық суының қандай түрі болмасын, мейлі ол тұщы не ақы болсын, тереңнен не таяздан шықсын құдық суы тұнық, таза, мөлдір болған. Қазақ дүниетанымында алтын мен күміс асыл металл ретінде жанды және жансыз ұғымда қатар қолданылып, «тұтастық» бейнесін береді [2, 4-кітап, 367 б.].

С.Қондыбайдың «құдық» категориясы жергілікті құдық топонимі мен ономастикасымен бірге қарастырылған. Ол, Маңғыстау ареалында құрамында «Ақша» сөзі бар топонимдердің болуы туралы: «Ақшақұдық – Ақзашы түбіндегі Қызылқұм өңірінде, Тұщықұдық өңірінде, Тұщықұдық ауылынан батыста 13 км жерде, Тұщықұдық-Қияқты жолының бойындағы «Ақшақұдық», сол Тұщықұдық маңындағы басқа бір «Ақшақұдық», Үштаған өңіріндегі «Ақшақұдық», Үстірттегі, Қайдақ шығанағы жағалауындағы «Ақшабас», Маңғыстаудың Қарақия ауданындағы Сұмса мен Шопан-ата аралығындағы «Ақшақұй» («Ақшақұю»), Шетпе өңіріндегі «Ақшоймақ» тауы мен құдығы болған», – деген.

Құдық атауларының қалыптасуы тарихи топоникалық, ономастикалық тұрғыда көңіл аударарлық мәселе. Құдықтардың әр түрлі атауларының қалыптасуы оның тереңдігі мен суының көлеміне, орналасуына және құдықтың иесіне байланысты. Көне түркі тілінде ақ, қара сөздері түсті ғана білдіріп қоймай, белгілі бір мағынаға ие болған. Мысалы «көңілі ақ» десе жанның тазалығын білдіреді, шөптің сапасына қарай «ақ от», «аузы аққа тиді», адамға қатысты қара сөзі «қарасы көрінді», «қалың қара», «қорған болған қара орманым», т.б. Осыған орай Ақшығанақ, Ақшыңырау, Аққұдық, Ақиген, Ақшілік, Қарақұдық, Қарасу, Қарашеген, деген құдық аттары суының мол, әрі тұщылығына қарай қалыптасқан. Сары сөзі түркі-моңғол тілінде сары «анық», «ашық», «айқын», көне иран тіліндегі сар «басты», «негізгі», түркі тіліндегі сар «кең», «жапан» деген мағынаны білдірсе, қазіргі қазақ тіліндегі сары сөзі топонимдерде «кең», «үлкен», «көлемді» мағынасын білдіреді. Батыс өңірдегі Сарықұдық, Сарышыңырау атауы тасы сары түсті, әрі сазды жерден қазылған терең құдықтарға қолданылған. Құдық атаулары қаздырған адаммен, жер-су атауымен, түр-түспен, сандық қағидамен байланысты қалыптасқан [16, 778-783 бб.; АЭМ].

Қазақ жерінің әр өңірінен табылған байырғы құдықтар іздері жер асты суларын пайдалануды игерген байырғы тайпалардың гидротехникалық қана емес, құрылыс ісі білімдер жүйесінің айғағы. Құдықтардың қандай түрі болмасын халқымыздың мәдени мұрасының ерекше үлгісі. Құдықтар қазақ халқының тіршілікті қамтамасыз ету жүйесінде ауыз суды қамтумен бірге, мал суару жүзеге асыруда маңызды роль атқарған.

Әдебиеттер:

1. Қасиетті Қазақстан: Астана қ., Алматы қ., Ақмола облысы, Алматы облысы. 1 том. Энциклопедиялық анықтамалық. – Алматы: Арыс баспасы, 2017. – 480 б.
2. Қондыбай С. Арғықазақ мифологиясы. 1-4 кітаптар. – Алматы: Арыс баспасы, 2008.
3. Бабалар сөзі. 100 томдық. – Астана: Фолиант. 2004 – 2011.
4. Гипотеза и теория Гея <http://blog.artnn.ru/2006/06/24/teoriya-gaууа-gaia-theory/> (Қаралған күні: 10.05.2018).
5. Махмұд Қашқари. Түрік тілінің сөздігі (Диуани лұғат-ит-түрік). 3 томдық. – Алматы: Хант. 1997.
6. Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. Энциклопедия. 3-том. – Алматы: ТОО «Әлем Даму Интеграция», 2017. 856 б.
7. АЭМ – Автордың экспедициялық материалдарынан